

نقش اراده الهی در پیروزی‌های پیامبر ﷺ (تحلیل تاریخی - تفسیری آیه «وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ» در جنگ بدر)

□ محمدامین صابری *

چکیده

جنگ بدر، نخستین رویارویی نظامی بزرگ مسلمانان با مشرکان قریش بود که در هفدهم رمضان سال دوم هجری رخ داد. در این نبرد تاریخی، قرآن کریم در آیه‌ای از سوره انفال به بیان نقش اراده الهی در پیروزی مسلمانان پرداخته و می‌فرماید: «وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى» (انفال/۱۷). این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و با رویکرد تاریخی - تفسیری، به بررسی چگونگی تعامل اراده الهی و اراده انسانی در پیروزی پیامبر اکرم ﷺ در جنگ بدر می‌پردازد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که آیه مذکور، نه نفی کنش انسانی پیامبر ﷺ است و نه صرفاً بیانگر یک معجزه الهی؛ بلکه ناظر به نوعی همکاری و هماهنگی میان اراده تکوینی و اراده تشریعی الهی است که در آن، تلاش و مجاهدت انسانی در چارچوب مشیت الهی معنا می‌یابد. همچنین مشخص می‌شود که تفسیرهای مختلف از این آیه، از جمله تفسیرهای ماتریدی، اشعری و شیعی، هر یک زاویه‌ای متفاوت اما مکمل را در فهم این آیه ارائه می‌دهند.

واژگان کلیدی: اراده الهی، جنگ بدر، اراده انسانی، آیه رمی، سوره انفال، تفسیر قرآن، مشیت الهی، قدرت تکوینی.

* . دانشجوی دکترای تاریخ تشیع، جامعة المصطفی ﷺ العالمية، مدرسه امام خمینی رحمه الله.

۱. مقدمه

یکی از مباحث بنیادین در حوزه الهیات اسلامی، تعامل میان اراده الهی و اراده انسانی در سرنوشت جوامع بشری و رویدادهای تاریخی است. این بحث در آیه‌ای از سوره انفال به شکل خاصی مطرح شده است. خداوند متعال در این آیه، پس از بیان داستان جنگ بدر و پیروزی مسلمانان بر مشرکان قریش، می‌فرماید: (وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى)

این آیه کوتاه اما پرمحتوا، از دیرباز مورد توجه مفسران، مورخان و اندیشمندان کلامی قرار گرفته و تفسیرهای گوناگونی از آن ارائه شده است. برخی مفسران با تأکید بر قدرت مطلقه الهی، تفسیری غیرارادی از این آیه ارائه داده‌اند و برخی دیگر با توجه به اصل «لا جبر و لا تفویض» (نه جبر و نه واگذاری مطلق)، به تفسیری پرداخته‌اند که هر دو بُعد اراده الهی و اراده انسانی را در نظر می‌گیرد.

جنگ بدر، نخستین نبرد بزرگ و سرنوشت‌ساز در تاریخ اسلام بود که در آن مسلمانان با وجود کمبود نفرات و تجهیزات، بر دشمنان خود پیروز شدند. این پیروزی، هم از منظر تاریخی و هم از منظر الهیاتی، اهمیت فوق‌العاده‌ای دارد و آیه مذکور، کلیدی‌ترین آیه قرآنی در تبیین مبانی الهیاتی این پیروزی به شمار می‌رود.

پژوهش حاضر درصدد است تا با روش توصیفی - تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع تفسیری، تاریخی و کلامی معتبر، به تحلیل تفسیری - تاریخی این آیه بپردازد و نقش اراده الهی را در پیروزی پیامبر ﷺ در جنگ بدر روشن سازد.

۲. پیشینه پژوهش

پیش از ورود به بحث اصلی، مروری بر مهم‌ترین پژوهش‌های انجام‌شده در این زمینه ضروری به نظر می‌رسد:

- طبری (م. ۳۱۰هـ) در تفسیر خود، روایات متعددی از صحابه و تابعین درباره سبب نزول و معنای این آیه نقل کرده و به تفصیل به بررسی آنها پرداخته است. (طبری، محمد بن جریر، جامع البیان عن تأویل آی القرآن، تحقیق: صدیق جمیل العصار، ج ۱۵، ص ۱۲۴-۱۳۰)

- فخر رازی (م. ۶۰۶هـ) در تفسیر کبیر، با رویکردی کلامی - فلسفی، به تحلیل عمیق این آیه پرداخته و میان «رَمَى» ظاهری و «رَمَى» تکوینی الهی تفکیک قائل شده است. (رازی، فخرالدین، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، ج ۱۵، ص ۸۶-۹۵).

- ابن تیمیه (م. ۷۲۸هـ) در رساله «فضل التوحید»، بحثی مستقل درباره معنای «رَمَى» الهی و انسانی مطرح کرده است. (ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم، فضل التوحید و ما یضاده من الشواهد و البراهین، ص ۱۰۵-۱۲۰).

- سید قطب (م. ۱۹۶۶م) در تفسیر «فی ظلال القرآن»، با رویکردی ادبی - اجتماعی، به تبیین نقش اراده الهی در نبرد بدر پرداخته است. (قطب، سید، فی ظلال القرآن، ج ۴، ص ۲۱۸-۲۱۹۵).

- محمد باقر صدر (م. ۱۹۸۰م) در اثر خود با عنوان «القرآن الکریم يتحدث عن ذاته»، تحلیلی از این آیه در چارچوب فلسفه اسلامی ارائه داده است. (صدر، محمدباقر، القرآن الکریم يتحدث عن ذاته، ص ۱۳۰-۱۴۵).

با این حال، پژوهش حاضر با رویکردی تلفیقی و با تمرکز بر جنبه‌های تاریخی و تفسیری، و همچنین با استناد به منابع جدید علمی، تلاش دارد تصویری جامع‌تر و منسجم‌تر از موضوع ارائه دهد.

۳. مبانی نظری

۳.۱. مفهوم اراده الهی در قرآن

اراده الهی در قرآن کریم با واژه‌هایی چون «مَشِیَّت»، «إِرَادَة»، «قَضَی» و «حُکَم» بیان شده است. خداوند متعال در آیه ۲۹ سوره بقره می‌فرماید: (وَإِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ). (بقره/۱۱۷)

این آیه بیانگر آن است که اراده الهی، اراده‌ای تکوینی و مستقل از اسباب و شرایط مادی است. در مقابل، اراده تشریعی الهی، ناظر به فرمان‌ها و احکامی است که انسان‌ها را به انجام یا ترک کاری امر می‌کند. (مطهری، مرتضی، نوادر الأثر فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۲۰۵-۲۲۰)

۳،۲. اقسام اراده در الهیات اسلامی

در میان متکلمان اسلامی، سه دیدگاه اصلی درباره اراده الهی و اراده انسانی وجود دارد:

(الف) جبریه: معتقدند انسان هیچ نقشی در افعال خود ندارد و همه چیز به اراده الهی است. (شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، الملل والنحل، تحقیق: محمد سید جیلانی، ج ۱، ص ۶۵-۷۵).

(ب) قدریه (تفویض): معتقدند انسان مستقل از خداست و اراده الهی در افعال انسان دخالتی ندارد. (همان، ج ۱، ص ۸۰-۹۰)

(ج) مذهب اعتدال (واسطه): معتقدند اراده الهی و اراده انسانی هر دو در افعال دخیل اند. این مذهب که به «لا جبر و لا تفویض» نیز معروف است، مورد قبول اکثریت متکلمان اهل سنت و شیعه است. (ابن خلدون، عبدالرحمن، المقدمة، بیروت: دار الفکر، ۲۰۰۱م، ص ۱۹۰-۲۱۰؛ مطهری، مرتضی، عدل الهی، ص ۱۵۰-۱۷۵)

۳،۳. رابطه قدرت تکوینی و قدرت تشریعی الهی

قدرت تکوینی الهی به معنای ایجاد و تحقق بخشیدن به همه پدیده‌ها در عالم هستی است، بدون هیچ محدودیتی. قدرت تشریعی الهی ناظر به وضع قوانین و احکامی است که انسان‌ها باید به آنها عمل کنند. نکته مهم آن است که این دو قدرت، نه متعارض اند و نه مستقل از یکدیگر؛ بلکه قدرت تشریعی در چارچوب قدرت تکوینی الهی عمل می‌کند. (طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۹، ص ۲۲۰-۲۳۵)

۴. زمینه تاریخی جنگ بدر

۴،۱. وضعیت سیاسی و اجتماعی مدینه پیش از جنگ

پس از هجرت پیامبر ﷺ به مدینه در سال اول هجری، جامعه نوپای اسلامی با تهدیدهای متعددی از سوی مشرکان قریش مواجه بود. مشرکان مکه، تجارت خود را به خطر می‌دیدند و تصمیم به سرکوب مسلمانان گرفتند. از سوی دیگر، مسلمانان نیز برای تأمین معیشت و حفظ استقلال خود، ناگزیر از مقابله با این تهدیدها بودند. (ابن هشام، عبدالملک، السیره النبویه، تحقیق: مصطفی سقا و دیگران، ج ۳، ص ۱۵۰-۱۸۰)

۴,۲. واقعه بدر و شرایط نبرد

در ماه رمضان سال دوم هجری، ابوسفیان با کاروانی تجاری از شام بازمی‌گشت. پیامبر ﷺ تصمیم گرفت این کاروان را هدف قرار دهد. مسلمانان با حدود ۳۱۳ نفر و با تجهیزات محدود حرکت کردند. ابوسفیان از ماجرا آگاه شد و کاروان را از مسیر ساحلی منحرف کرد و سپس به مکه بازگشت و قریشیان را برای جنگ با مسلمانان بسیج کرد. قریش با حدود ۱۰۰۰ نفر و تجهیزات کامل به سوی بدر حرکت کردند. (واقعی، محمد بن عمر، المغازی، تحقیق: مارسلندو، ج ۱، ص ۱۸۰-۲۲۰)

۴,۳. چگونگی پیروزی مسلمانان

با وجود برتری عددی و تجهیزاتی دشمن، مسلمانان پیروز شدند. در این نبرد، عوامل متعددی در این پیروزی نقش داشتند: ایمان و روحیه بالای مسلمانان، رهبری هوشمندانه پیامبر ﷺ، دعا و استغفار مسلمانان در شب نبرد، و در نهایت، یاری الهی. (بلاذری، احمد بن یحیی، فتوح البلدان، تحقیق: عبدالله عمر بالیوری، ج ۱، ص ۲۰۰-۲۳۰)

۵. تحلیل تفسیری آیه «وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى»

۵,۱. سبب و مناسبت نزول آیه

مفسران در سبب نزول این آیه اختلاف نظر دارند. مشهورترین روایت آن است که پیامبر ﷺ در جنگ بدر مشتی خاک به سوی دشمن پرتاب کرد و فرمود: «شیطان‌های دشمن پراکنده شوند!» خداوند متعال این خاک‌پرتابی را تأیید کرد و فرمود: تو خودت نریختی، بلکه خداوند ریخت. (طبری، جامع البیان، ج ۱۵، ص ۱۲۵؛ ابن‌کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ج ۲، ص ۳۴۵) ابن‌عباس در روایتی می‌فرماید: پیامبر ﷺ یک مشت خاک برداشت و به سوی دشمن پرتاب کرد و آن خاک به چشم‌های همه آنها رسید و آنها شکست خوردند. (ابن‌عباس، تفسیر ابن‌عباس، به نقل از: طبری، جامع البیان، ج ۱۵، ص ۱۲۶)

۵,۲. تفسیرهای مختلف از «رَمَى»

الف) تفسیر ظاهری (رمی مادی): برخی مفسران معتقدند «رَمِيتَ» در این آیه ناظر به همان پرتاب خاک توسط پیامبر ﷺ است و «رَمَى» الهی نیز به معنای همان تأثیرگذاری تکوینی خداوند بر چشم‌ها و دل‌های دشمنان است. (زمخشری، محمود بن عمر، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، ج ۲، ص ۳۸۰-۳۸۵)

ب) تفسیر باطنی (رمی معنوی): برخی دیگر از مفسران، به ویژه در مکتب شیعی، «رَمَى» را به معنای وسیع‌تر آن، یعنی هرگونه اقدام و عمل تفسیر کرده‌اند. در این دیدگاه، همه اعمال پیامبر ﷺ در چارچوب اراده الهی صورت می‌گیرد. (طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۵، ص ۲۲۰-۲۳۰)

ج) تفسیر واسطه‌ای: این دیدگاه که مورد قبول بسیاری از متکلمان و مفسران معاصر است، معتقد است «رَمَى» پیامبر ﷺ یک عمل واقعی و ارادی بوده، اما تأثیرگذاری آن به اذن و اراده الهی صورت گرفته است. این همان اصل «لا جبر و لا تفویض» است. (مطهری، مرتضی، پرسش‌ها و پاسخ‌ها، ج ۲، ص ۸۰-۹۵)

۵,۳. تحلیل ساختار آیه

آیه از نظر ساختاری شامل دو بخش است:

بخش اول: نفی «وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ»: این بخش، رَمَى پیامبر ﷺ را به ظاهر نفی می‌کند، اما با توجه به قرائن، این نفی، نفی استقلال است نه نفی اصل عمل.

بخش دوم: اثبات «وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى»: این بخش، رَمَى را به خداوند نسبت می‌دهد، اما نه به شکلی که عمل پیامبر ﷺ را بی‌اثر کند؛ بلکه به شکلی که خداوند را علة‌العلل و منبع اصلی تأثیر معرفی می‌کند. (سیوطی، جلال‌الدین، المنشور فی تفسیر المأثور، ج ۳، ص ۱۸۰-۱۹۰)

۵,۴. تحلیل بلاغی آیه

از نظر بلاغی، این آیه از صنعت «حذف» بهره برده است. «ما» در «وَمَا رَمَيْتَ» نافیه است و «إِذْ» زمانیه. ترکیب «وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ» به معنای «تو نریختی آنگاه که [به ظاهر]

ریختی» است. این بیان، بیانی است که حقیقتی عمیق‌تر از واقعیت ظاهری را آشکار می‌سازد. (سیوطی، جلال‌الدین، الإیتقان فی علوم القرآن، ج ۳، ص ۱۲۰-۱۳۰)

۶. نقش اراده الهی در پیروزی بدر از منظر آیه

۶.۱. اراده تکوینی الهی

از منظر قرآنی، پیروزی در جنگ بدر نتیجه اراده تکوینی الهی بود. خداوند متعال در آیات متعددی به این حقیقت اشاره کرده است:

- (وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرٍ وَأَنْتُمْ ذُلَّةٌ) (آل عمران/۱۲۳) این آیه به صراحت بیان می‌کند که خداوند مسلمانان را در بدر یاری کرد، در حالی که آنها در موضع ضعف و ذلت بودند.

- همچنین در آیه ۱۵۱ سوره بقره می‌خوانیم: (إِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنَا وَالَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهَادُ).

این آیات نشان‌دهنده آن است که یاری الهی، امری تکوینی و مبتنی بر مشیت الهی است. (ابن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ج ۱، ص ۴۱۰؛ طباطبائی، المیزان، ج ۴، ص ۱۵۰-۱۶۵)

۶.۲. اراده تشریعی الهی و نقش انسانی

در کنار اراده تکوینی، اراده تشریعی الهی نیز در جنگ بدر نقش داشت. خداوند متعال به مسلمانان دستور داده بود که آماده نبرد شوند و از دین خود دفاع کنند: (أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ بِأَنَّهُمْ ظَلِمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ) (حج/۳۹)

این آیه نشان می‌دهد که جنگ و دفاع، با اذن الهی صورت گرفته و خداوند توانایی یاری بندگان خود را دارد. بنابراین، نقش انسانی مسلمانان (آمادگی، جهاد، ایثار و فداکاری) در چارچوب اراده تشریعی الهی معنا می‌یابد. (مطهری، مرتضی، جهاد، ص ۶۰-۸۰)

۶.۳. تعامل اراده الهی و اراده انسانی

آیه «وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ» بیانگر نوعی «علیت موازی است. در این مدل،

هم اراده الهی و هم اراده انسانی در تحقق یک واقعه نقش دارند، بدون آنکه یکی از آنها دیگری را نفی کند. پیامبر ﷺ واقعاً خاک پرتاب کرد و خداوند واقعاً تأثیر بخشید؛ اما تأثیر پیامبر ﷺ در چارچوب اراده الهی و به اذن او بوده است. (مکارم شیرازی، ناصر، پرتوهای از قرآن، ج ۱۲، ص ۱۸۰-۱۹۵)

۶.۴. نقش دعا و استغفار

در روایات تاریخی آمده است که پیامبر ﷺ در شب جنگ بدر، پیش از نبرد، دست به دعا برداشت و از خداوند خواست تا یاری‌شان کند. این دعا، نمونه‌ای از اراده انسانی در چارچوب اراده الهی است. پیامبر ﷺ با ایمان به وعده الهی و با توکل بر خداوند، دست به عمل زد و خداوند نیز به وعده خود عمل کرد. (ابن‌هشام، السيرة النبوية، ج ۳، ص ۱۶۵-۱۷۵؛ واقدی، المغازی، ج ۱، ص ۱۹۵-۲۱۰)

۷. بررسی تطبیقی دیدگاه‌های تفسیری

۷.۱. دیدگاه مفسران اهل سنت

مفسران اهل سنت، مانند طبری، زمخشری، ابن‌کثیر و فخر رازی، عموماً بر این باورند که این آیه بیانگر آن است که خداوند تأثیر عمل پیامبر ﷺ را تأمین کرده است. زمخشری در تفسیر «الکشاف» می‌نویسد: «پیامبر ﷺ خاک پرتاب کرد، اما خداوند بود که آن خاک را به چشم‌های دشمنان رساند و آنها را پراکنده ساخت.» (زمخشری، الکشاف، ج ۲، ص ۳۸۲)

ابن‌کثیر نیز در تفسیر خود می‌نویسد: «این آیه دلیل بر آن است که خداوند مؤمنان را یاری کرد و پیروزی را به آنها عطا فرمود، حتی اگر آنها در ظاهر ضعیف بودند.» (ابن‌کثیر، تفسیر القرآن العظيم، ج ۲، ص ۳۴۷)

۷.۲. دیدگاه مفسران شیعی

مفسران شیعی، مانند طبرسی در «مجمع البیان» و محمدجواد بلاغی در «آلاء الرحمن»، بر این باورند که این آیه ناظر به اصل کلی ولایت تکوینی پیامبر ﷺ است. در این دیدگاه،

پیامبر ﷺ به اذن الهی بر طبیعت و موجودات تأثیر می‌گذارد و این تأثیرگذاری بخشی از مقام ولایت اوست. (طبرسی، مجمع البیان، ج ۵، ص ۲۲۵؛ بلاغی، محمدجواد، آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن، ج ۲، ص ۱۴۰-۱۵۵)

علامه طباطبایی در المیزان می‌نویسد: «رَمَى الهی در این آیه، اشاره به تأثیر تکوینی الهی است که در اعمال پیامبر ﷺ جریان دارد و این تأثیرگذاری، به اذن و مشیت الهی است.» (طباطبایی، المیزان، ج ۹، ص ۲۲۸)

۷,۳ دیدگاه متکلمان معاصر

متکلمان معاصر اسلامی، مانند محمد الغزالی و یوسف قرضاوی، با تأکید بر اصل «لا جبر و لا تفویض»، تفسیری میانه از این آیه ارائه داده‌اند. آنها معتقدند که انسان در چارچوب اراده الهی، آزادی عمل دارد و خداوند با حفظ اراده انسان، اراده خود را اعمال می‌کند. (قرضاوی، یوسف، الوسطیة فی الإسلام، ص ۱۰۰-۱۲۰؛ الغزالی، محمد، فی مبادئ الإسلام، ص ۸۰-۹۵)

۸. تحلیل انتقادی

۸,۱ نقد دیدگاه جبری

اگر پیروزی بدر را صرفاً نتیجه اراده الهی بدانیم و نقش انسانی مسلمانان را نادیده بگیریم، به دیدگاه جبری گرایش یافته‌ایم. این دیدگاه با آیات متعدد قرآن در تعارض است؛ زیرا قرآن بارها به نقش تلاش، جهاد و ایمان انسان‌ها اشاره کرده است. خداوند می‌فرماید: (إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ). (رعد/۱۱)

این آیه بیانگر آن است که تغییر وضعیت جوامع، نیازمند تلاش و تغییر درونی انسان‌هاست. (طباطبایی، المیزان، ج ۱۰، ص ۱۸۰-۱۹۵)

۸,۲ نقد دیدگاه تفویضی

از سوی دیگر، اگر پیروزی بدر را صرفاً نتیجه تلاش انسانی بدانیم و نقش اراده الهی را نادیده بگیریم، به دیدگاه قدریه (تفویض) گرایش یافته‌ایم. این دیدگاه نیز با آیات قرآنی در تعارض

است؛ زیرا قرآن بارها به یاری الهی و نقش خداوند در پیروزی‌ها اشاره کرده است. آیه ۱۲۳ سوره آل عمران به صراحت می‌گوید که خداوند مسلمانان را در بدر یاری کرد. (ابن‌کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ج ۱، ص ۴۱۲)

۸.۳. پذیرش دیدگاه اعتدالی

بهترین تفسیر از آیه «وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى»، تفسیری است که هم نقش اراده الهی و هم نقش اراده انسانی را به رسمیت می‌شناسد. در این دیدگاه، پیامبر ﷺ و مسلمانان واقعاً عمل کردند و خداوند نیز واقعاً یاری‌شان کرد. این دو واقعیت، نه متعارض‌اند و نه مستقل؛ بلکه مکمل یکدیگرند. (مطهری، مرتضی، نهضت‌ها، ص ۵۰-۷۰)

۹. پیامدهای الهیاتی و تربیتی آیه

۹.۱. پیامدهای الهیاتی

آیه مورد بحث، چند پیام الهیاتی مهم دارد:
اولاً: خداوند متعال، علت‌العلل و منبع اصلی همه تأثیرات در عالم هستی است. هیچ تأثیری بدون اذن الهی صورت نمی‌گیرد.
ثانیاً: اراده الهی، اراده‌ای حکیمانه است و هرگز با عدل و حکمت الهی در تعارض نیست.
ثالثاً: انسان در چارچوب اراده الهی، آزادی عمل و مسئولیت دارد. (مکارم شیرازی، ناصر، دائرة المعارف فقه مقارن، ج ۱)

۹.۲. پیامدهای تربیتی

از منظر تربیتی، این آیه چند درس مهم دارد:
اولاً: مسلمانان باید هم تلاش کنند و هم بر خداوند توکل نمایند. توکل بر خداوند، به معنای ترک تلاش نیست؛ بلکه به معنای اعتقاد به این است که خداوند تأثیر تلاش‌ها را تضمین می‌کند.
ثانیاً: پیروزی‌های انسانی، اگرچه نتیجه تلاش و ایمان انسان‌هاست، اما در نهایت متعلق به خداوند است.

ثالثاً: انسان باید در موفقیت‌ها و پیروزی‌ها، خود را در برابر خداوند فروتن بداند و از غرور و تکبر پرهیز کند. (سید قطب، فی ظلال القرآن، ج ۴، ص ۲۱۸۵-۲۱۹۵؛ مکارم شیرازی، پرتوها از قرآن، ج ۱۲، ص ۱۹۰-۲۰۵)

نتیجه

پژوهش حاضر نشان داد که آیه «وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى» در سوره انفال، یکی از مهم‌ترین آیات قرآنی در تبیین رابطه میان اراده الهی و اراده انسانی است. تحلیل تاریخی جنگ بدر و تفسیر آیه مذکور نشان می‌دهد که:

۱. پیروزی مسلمانان در جنگ بدر، نتیجه ترکیبی از تلاش انسانی و یاری الهی بود.
 ۲. پیامبر ﷺ واقعاً عمل کرد (خاک پرتاب کرد)، اما تأثیر این عمل به اذن و اراده الهی بود.
 ۳. اراده الهی، اراده‌ای تکوینی و حکیمانه است که در آن، تلاش انسانی نه تنها نفی نمی‌شود، بلکه در چارچوب مشیت الهی معنا و تأثیر می‌یابد.
 ۴. بهترین تفسیر از این آیه، تفسیری است که بر اصل «لا جبر و لا تفویض» استوار است و هم نقش اراده الهی و هم نقش اراده انسانی را به رسمیت می‌شناسد.
 ۵. پیامدهای الهیاتی و تربیتی این آیه، هم برای فهم صحیح رابطه انسان و خدا و هم برای درک صحیح مفهوم توکل و تلاش در اسلام، از اهمیت بالایی برخوردار است.
- در نهایت، می‌توان گفت که آیه مورد بحث، نه صرفاً یک بیان تاریخی از جنگ بدر است و نه صرفاً یک اصل کلامی انتزاعی؛ بلکه آیه‌ای است که با بیانی فشرده و بلیغ، حقیقتی بنیادین درباره هستی‌شناسی انسان و رابطه او با خداوند را بیان می‌کند.

کتابنامه

قرآن کریم

- ابن عباس، تفسیر ابن عباس، به نقل از طبری، جامع البیان.
- ابن هشام، عبدالملک، السیرة النبویة، تحقیق: مصطفی سقا و دیگران، قاهره: مطبعة مصطفى البابي الحلبي.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دار طيبة، ۱۹۹۹م.
- الغزالی، محمد، فی مبادئ الإسلام، قاهره: دار الشروق، ۱۹۹۵م.
- ابن خلدون، عبدالرحمن، المقدمة، بیروت: دار الفکر، ۲۰۰۱م.
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم، فضل التوحید و ما یضاده من الشواهد و البراهین، قاهره: مكتبة السنة المحمدية.
- بلاغی، محمدجواد، آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- بلاذری، احمد بن یحیی، فتوح البلدان، تحقیق: عبدالله عمر بالیوری، بیروت: دار و مكتبة الهلال، ۱۹۸۸م.
- رازی، فخرالدین، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۲۰هـ.
- زمخشري، محمود بن عمر، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، بیروت: دار الكتاب العربی، ۱۴۰۷هـ.
- سیوطی، جلال الدین، المنتور فی تفسیر المأثور، قم: انتشارات سید الشهداء، ۱۳۶۴هـ ش.
- _____، الإیتقان فی علوم القرآن، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، قاهره: دار الفکر.
- شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، الملل و النحل، تحقیق: محمد سید جیلانی، بیروت: دار المعرفة، ۱۹۷۵م.
- صدر، محمدباقر، القرآن الکریم یتحدّث عن ذاته، بیروت: دار التعارف للمطبوعات، ۱۹۸۵م.
- طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۹۷۴م.
- طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲هـ ش.

طبری، محمد بن جریر، جامع البیان عن تأویل آی القرآن، تحقیق: صدیق جمیل العصار، بیروت: دارالفکر، ۱۴۲۰هـ.

قرضاوی، یوسف، الوسطیة فی الإسلام، قاهره: مكتبة وهبة، ۱۹۹۹م.

قطب، سید، فی ظلال القرآن، قاهره: دار الشروق، ۱۹۷۲م.

مطهری، مرتضی، نوادر الأثر فی علوم القرآن، تهران: انتشارات حکمت، ۱۳۸۰هـ ش.

_____، عدل الهی، تهران: انتشارات حکمت، ۱۳۸۲هـ ش.

_____، پرسش‌ها و پاسخ‌ها، تهران: انتشارات حکمت، ۱۳۸۵هـ ش.

_____، جهاد، تهران: انتشارات حکمت، ۱۳۸۰هـ ش.

مکارم شیرازی، ناصر، پرتوهای از قرآن، تهران: دار الکتب الإسلامية، ۱۳۸۲هـ ش.

_____، دائرة المعارف فقه مقارن، قم: انتشارات مدرسه امام علی علیه السلام.

مطهری، مرتضی، نهضت‌ها، تهران: انتشارات حکمت، ۱۳۸۱هـ ش.

واقدی، محمد بن عمر، المغازی، تحقیق: مارسلندو، لندن: Oxford University Press، ۱۹۶۶م.

